

Латинська Америка в дослідженнях російських етнографів за останні тридцять років

Едуард Александренков

39(8)(470+571)

Eduard Aleksandrenkov. Latin America in the Russian Ethnographers' Researches through the Last Thirty Years

The article is dedicated to the Latin American researches provided by the Russian and Soviet scientists illustrated with the scientific activities of the representatives of the Soviet Academy of Science's Myklukho-Maklai Ethnographical Institute (Moscow and Leningrad branches).

Keywords: ethnographical Latinoamericana, tribe, material culture, aboriginals.

Едуард Александренков. Латинская Америка в исследованиях российских этнографов за последние тридцать лет

Статья посвящена истории исследований в области латиноамериканистики российскими и советскими учёными на примере научной деятельности сотрудников Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР (московское и ленинградское отделения).

Ключевые слова: этнографическая латиноамериканистика, племя, материальная культура, аборигены.

Історії російської етнографічної латиноамериканистики можна виділити два періоди: приблизно до середини 1940-х років панував інтерес до аборигенів, до їхньої давньої та сучасної культури; потім увагу також було звернуто на етнічні та культурні процеси минулого й сьогодення, що стосувалися всіх груп населення. Розвиток латиноамериканських етнографічних і суміжних досліджень у Росії до кінця 1970-х років висвітлено в статтях І. Хорошаєвої [90] та Е. Александренкова [2]. У цьому нарисі представлено матеріал за останні три десятиліття.

З-поміж основних етапів і тем попереднього періоду зазначу такі. У 20-х роках XIX ст. було здійснено комплексну російську експедицію у внутрішні області Бразилії під керівництвом Г. Лангсдорфа. Були зібрані численні матеріали про господарство цих районів, а також відомості про ряд груп аборигенів [70; 71; 57]. Напередодні Першої світової війни в Бразилії та деяких інших країнах Південної Америки дослідженнями займалися Г. Манізер та його колеги [94; 31; 32; 33]. Доробок цих двох експедицій опрацьовували й осмислювали етнографи СРСР, насамперед Н. Шпрінцін. Важливою віхою в розвитку радянської латиноамериканистики була робота над томами «Народів Америки», що знаменувала відхід від розуміння етнографії Америки, в тому числі й Латинської, лише як етнографії корінних народів [72].

Проте інтерес до автохтонів континенту не тільки зберігся, але й отримав нові напрямки. Методи дешифрування писемності майя, запропоновані Ю. Кнорозовим, відкрили перспективи більш глибокого осягнення культури та історії цього народу [51; 53]. Монографія «Ієрогліфічні рукописи майя» ввела в науковий обіг ґрунтовний матеріал для вивчення багатьох сторін життя майя, особливо їхнього світогляду. Книга містить численні коментарі автора, що допомагають зрозуміти складні для нинішнього читача тексти [54]. Різноманітні аспекти культури, зокрема мистецтва народів Америки, особливо древніх майя, досліджував у своїх численних роботах Р. Кінжалов [44; 45; 46]. Нове

покоління науковців розширило коло інтересів до стародавніх аборигенів завдяки зверненню уваги на доколумбову Латинську Америку – Колумбію [83], Ангільські острови [1] та Перу [80; 10]. Продовжували цікавити російських етнографів і корінні мешканці Латинської Америки нового та новітнього часу – як в областях колишніх стародавніх цивілізацій [89; 79], так і в Амазонії [87]. Аборигенів інших районів континенту після виходу другого тому «Народів Америки» описували лише спорадично. Перемога сандиністів в Нікарагуа пробудила зацікавленість цією країною, і, як наслідок, корінним населенням [22].

У межах інтересу до аборигенів етнографи вивчали ранньокolonіальні європейські джерела. Блискучий приклад публікації та історико-етнографічної інтерпретації писемного джерела подав Ю. Кнорозов у виданні «Повідомлення про справи в Юкатані» Д. де Ланда. Вступна стаття Ю. Кнорозова започаткувала вивчення культури майя [52]. Поряд з іспанськими джерелами було розглянуто пам'ятки, залишені аборигенами [43].

Неіндіанське населення Латинської Америки досліджували спочатку паралельно з вивченням національних проблем і національних процесів [73; 74; 23]. Етнічна історія Ангільських островів і їх сучасний етнічний склад висвітлені у багатьох статтях, а також у двох монографіях А. Дрідзо. Упершій з них було розглянуто історію рабів-утікачів і їхніх нащадків на Ямайці [28], у другій – історію і трансформацію культури вихідців з Індії та їхніх нащадків у Карибському регіоні [29]. Вивчалися окремі іммігрантські групи континенту [8]. У ході дослідження етнічної історії окреслився новий напрямок – її конфесійні аспекти [63]. Водночас продовжувалося студювання архівних матеріалів [67; 68].

Істотним фактором зростання інтересу в Радянському Союзі до Латинської Америки стала перемога Ф. Кастро на Кубі наприкінці 1950-х років і її зближення з СРСР. Інститут етнографії АН СРСР розпочав публікацію країнознавчих збірників цього континенту випуском книги про Кубу [60]. На острові побувало багато

дослідників Інституту. Вони читали лекції, вивчали архіви й отримали можливість провести польові дослідження в одній із країн Латинської Америки. Зопублікованих результатів слід відзначити книгу «Культурна революція на Кубі» Й.Григулевича. Її автор, збираючи в 1963 році матеріал у різних частинах острова, поєднував польову практику (спостереження, інтерв'ю з представниками різних соціальних прошарків) з аналізом літератури, офіційних документів і преси [27]. Життя нащадків китайських іммігрантів на острові вивчав М.Крюков [59].

***

Праці Ю.Кнорозова дозволили російським дослідникам розпочати у 1980-х роках читання написів на пам'ятниках майя I-го тисячоліття. Стало можливим поглибити писемну історію майя і більш повно осягнути їхню культуру [55; 35]. Аналізуючи зображення на кераміці та залучаючи порівняльні етнографічні матеріали, учениці Ю.Кнорозова вивчали світогляд майя [16; 17; 34; 35]. У Мезоамериці, крім рукописів майя, предметом вивчення стали також міштекські рукописи [64].

Вобласті Центральних Анд з більшою інтенсивністю почали досліджувати складні етнічні процеси в інкській імперії [81]. Ю.Берьозкін проаналізував умови виникнення держави інків, її адміністративну систему, господарський механізм та форми експлуатації общинників, а також ідеологію інків. Це було зроблено на основі досліджень, здійснених фахівцями різних історичних наук, а також писемних (XVI–XVII ст.), археологічних, етнографічних та лінгвістичних джерел. Опрацювавши цей різноманітний матеріал, Ю.Берьозкін дійшов висновку, що інки перебували «на порозі переходу від общинно-родинної форми визначення соціальних зв'язків до станово-класової» [12]. Він також розглянув світогляд аборигенів Латинської Америки, розпочавши свою роботу з аналізу пантеону моче¹ [11]. У той самий час було покладено початок вивченню традиційних поглядів аймара² [99]. За дослідження життя аборигенів нового й новітнього часу, крім уже відомих авторів [81; 88; 30], взялися й вчені молодшого покоління [24].

Важливою віхою у розвитку радянських досліджень способу життя аборигенів Америки стало проведення в 1982 році першого всесоюзного симпозиуму радянських американістів (в Інституті етнографії в Москві). У ньому взяли участь не лише етнографи, але й історики, антропологи, археологи, лінгвісти та літературознавці. Доповіді, які етнологи присвятили Латинській Америці, охоплювали різні теми: зображення на кераміці майя, міштекські рукописи, сюжети міфології, етнічні уявлення, етнічні процеси в колоніальному Перу, соціальні рухи аборигенів, побут і звичаї індіанців деяких країн [40]. Другий симпозиум, що відбувся 1985 року, був приурочений питанню взаємодії аборигенів з природним середовищем [95]. Натретьому (1988) розглядалися проблеми, викликані відкриттям і колонізацією Америки європейцями. Були висловлені різні погляди на наслідки цих процесів – від оцінки їх як синтезу культур до заперечення позитивної ролі «контакту» для індійської сторони [6]. Ці симпозиуми показали, що при збереженні засадничих традицій вивчення доколоніальної епохи помітно зріс інтерес до вивчення життя аборигенів нового й новітнього часу.

Російські етнографи опублікували ряд колективних розвідок з етнічної історії окремих регіонів Латинської Америки [96; 97]. Паралельно досліджували етнічну історію окремих країн [93; 58]. Детальніше ознайомлення з етнічною історією континенту дозволило виділити кілька етапів у формуванні націй в ряді країн Південної Америки [82; 91; 92]. У 1987 році в розділі про континентальну Латинську Америку (автор – І.Хорошаєва) колективної монографії «Етнічні процеси в сучасному світі» було запропоновано виділяти кілька етапів у формуванні та розвитку романомовних етносів [15].

Радянські етнографи 1980-х років проаналізували також роль окремих верств населення різних країн Латинської Америки в етнічних процесах. В опублікованій 1987 року монографії висвітлено долю нащадків африканських рабів у різних країнах Нового Світу – від Канади до Аргентини і Чилі [9]. Детально вивчали різноманітні аспекти історії польської спільноти в Бразилії [37]. З погляду етнічних відносин радянські етнографи почали розглядати сімейні взаємини мешканців Америки, в тому числі Латинської [78]. Була ґрунтовно досліджена історія формування народної поезії Куби [69].

Зкінця 1970-х років розпочався тривалий етап спільної роботи з кубинськими етнологами над підготовкою Етнографічного атласу Куби [76]. У 1980 році співробітниками московського відділення Інституту етнографії АН СРСР В.Піменов (керівник), А.Оськін та Е.Александренков вирушили до Куби для вивчення матеріальної культури сільського населення. З того часу упродовж багатьох років у цю країну виїжджали, крім названих, не лише американісти (Г.Бородатова, І.Соколова, В.Тішков, Л.Шейнбаум), але й інші фахівці, які мали досвід роботи над атласами (Л.Винокурова, В.Кобичев) або у проведенні масових опитувань (В.Кондратьєв), залучалися лєнінградські етнографи (М.Станюкович). Вони працювали в полі й архівах, брали участь у наукових конференціях, надавали методичну допомогу кубинським колегам.

Особливості проекту полягали в тому, що на Кубі не було традиції етнографічного вивчення матеріальної культури, а в Латинській Америці взагалі не було досвіду створення етнографічних атласів. Тому на Кубі вже принагідно довелося вирішувати багато різнопланових завдань – від розробки методів збору матеріалу до його картографічної обробки та представлення в атласі. У ході експедиційних виїздів у різні провінції було виявлено варіанти елементів і комплексів культури, які передбачалося відтворити в атласі: поселень, жител, знарядь праці, засобів пересування та транспортування вантажів, рибальських снастей і човнів, а також одягу, начиння та їжі. Було зібрано вичерпний матеріал у вигляді щоденникових записів, малюнків, креслень, фото- та кіноплівок. Методичним нововведенням стала розробка запитальників для одноразового збору необхідної інформації по всій країні. Масовий збір матеріалу провели кубинські колеги в 1988 році, його картографічну обробку було завершено в 1996 році, а ще через кілька років кубинські вчені видали атлас в електронному форматі на CD (Atlas etnográfico de Cuba). У Росії було опубліковано кілька спільних з кубинськими колегами збірок [61; 98; 86] та авторська монографія [3].

***

З початку 1990-х років вивчення етнографії Латинської Америки (як і Америки в цілому) в АН СРСР (пізніше – РАН) почало завершуватися [39]. Причини цього були як фізичними – смерть ряду провідних дослідників (Ю. Кнорозов, А. Дрідзо та Р. Кинжалов у Санкт-Петербурзі, Л. Файнберг і С. Серов у Москві), так і соціальними – погіршення економічної ситуації в країні, що позначилося на роботі Інституту. Розпоршилися етнографічні сили: колись єдиний Інститут з відділенням у Ленінграді (Санкт-Петербурзі) перетворився на дві самостійні одиниці.

Етнографічна латиноамериканістика продовжувала існувати, йдучи переважно протореними шляхами. У сфері американістики, використовуючи досягнення в розшифровці писемності, була зроблена спроба реконструювати давню систему родової спорідненості майя [20; 36]. Тривали дослідження світогляду аборигенів Мезоамерики [48; 49; 19] та андських народів. На основі зіставлення варіантів індіанських міфів Ю. Берьозкін шукав ареали їх виникнення та простежував подальше розповсюдження. Він дійшов висновку, що «більшість складних південноамериканських сюжетів мають очевидні паралелі в Євразії і були, ймовірно, принесені із сибірської прабатьківщини» [13]. Експозиції цієї ідеї присвячено низку статей та монографію Ю. Берьозкіна «Мифы заселяют Америку», що базується на матеріалах про усну творчість аборигенів, а також даних археології та антропології [14]. По-новому підійшов до вивчення традиційного світогляду аборигенів С. Якушенков – проаналізував його (на прикладі аймара) як певну знакову систему [100; 101]. Неабияку роботу з вивчення ролі статі й віку як принципів соціальної стратифікації на прикладі науа³ Центральної Мексики ранньокolonіального періоду виконала Н. Калюта [42]. Це було перше таке дослідження в Росії.

Як і раніше, у 1990-х роках увагу російських етнографів привертала джерелознавчі проблеми вивчення аборигенів Латинської Америки [50]. Л. Лісенко продовжувала розробляти тему міштекських кодексів [65; 66]. У науковий обіг були введені нові види джерел [18; 77].

За інерцією, так би мовити, було проведено ще кілька американістських симпозиумів. Четвертий, у 1992 році, з нагоди п'ятсотріччя першого плавання Колумба до Америки, проходив у рамках конференції «Зустріч двох світів у контексті глобальних процесів сучасності» [7]. П'ятий – «Американські індіанці: перспектива і ретроспектива досліджень» – відбувся лише 1999 року. Опубліковані праці цього симпозиуму були присвячені пам'яті Ю. Кнорозова [41]. На останньому, шостому (2003), обговорювалися різноманітні аспекти владних відносин в аборигенних товариствах Америки [21].

У межах зацікавлень етнічною історією Латинської Америки перебувало вивчення М. Кулаковою формування етнічної самосвідомості негрів колишньої французької колонії Сан-Домінго [62]. І. Зарінов розширив свої дослідження про польську міграцію до Латинської Америки [38]. Уже відомі теми більш детально розробляли інші дослідники [25; 26; 84; 85]. Автор цих рядків на прикладі етнічної історії Куби розглянув загальні

проблеми становлення нової етнічної самосвідомості [3]. Було з'ясовано, що головними факторами, які привели до відокремлення місцевих уродженців острова від інших мешканців іспанської імперії, до усвідомлення цієї відокремленості та появи нової етнічної самоідентифікації, стали територіальна відособленість та наявність власних інтересів.

Інший аспект вивчення етнічної історії Латинської Америки – дослідження етнічних процесів у містах. У колективній монографії, що вийшла друком 1997 року, розглянуті такі питання, як формування етнічної самосвідомості в колоніальній Гавані, етапи урбанізації Буенос-Айреса, формування міського населення в Карибських країнах тощо [75].

Російські етнографи-латиноамериканісти продовжували освоювати спадщину своїх попередників; найбільш помітним є внесок А. Дрідзо [31; 32; 33].

Попри очевидне загасання етнографічних досліджень Латинської Америки в РАН, за її межами відбувалося розширення кола інтересів до вивчення культури народів цього регіону. Якщо раніше відповідні роботи були зосереджені переважно в Москві та Ленінграді (Санкт-Петербурзі) і в стінах Інституту етнографії (нині – Інститут етнології і антропології), то тепер фахівці (особливо зі стародавніх культур) енергійно працюють у ряді інших регіонів (Тамбов, Новосибірськ, Астрахань, Північний Кавказ). У 1998 році на факультеті історії, політології і права РДГУ в Москві було створено Науково-педагогічний мезоамериканський центр ім. Ю. В. Кнорозова, який очолила Г. Єршова. Курси з вивчення культури давніх майя почали читати на кафедрі стародавнього світу історичного факультету МДУ. Про інтерес в Росії до давньої та сучасної культури Латинської Америки свідчать матеріали двох сайтів «Мезоамерика»: <http://mesoamerica.narod.ru> та <http://mezoamerica.ru>, які постійно поповнюються.

***

Істотна відмінність наших етнографічних розвідок, присвячених Латинській Америці, від праць більшості зарубіжних колег полягає в тому, що переважна більшість їх зроблена не на матеріалах «поля». Відсутність нинішньої польової роботи призвела до того, що проблеми сучасної Латинської Америки російські етнографи могли досліджувати лише за закордонними публікаціями. Виняток і важливу віху в історії російської етнографічної латиноамериканістиці становили польові роботи на Кубі, особливо 1980-х років, зі створення етнографічного атласу цієї країни. Крім того, російські дослідники зробили помітний внесок у вивчення писемних джерел, у першу чергу тих, що описують життя аборигенів Мезоамерики. Хоча успіхи в прочитанні текстів майя належать до 1980-х років, у працях сучасних авторів їх значущість стала більш очевидною. Осмислення латиноамериканських матеріалів російськими етнографами дозволило їм також долучитися до побудови деяких загальних моделей етнічних процесів і трансформацій культури; це вже згадувана ідея етапності формування романомовних етносів в Латинській Америці, а також концепція присвоєння культури [4].

Примітки

¹ *Моче*, або *мочіка* – доколумбова культура Південної Америки, яка існувала впродовж I–VIII ст. на північному узбережжі Перу. Центр культури – м. Трухільйо, пізніше – Пампа-Гранде. За рівнем розвитку тождна культурам енеоліту-бронзи Європи та Близького Сходу [тут і далі – примітки перекладача. – *Ред.*].

² Народ у Латинській Америці, який мешкає на узбережжі озера Тітікака на заході Болівії (станом на 2006 р. він становив

25 % населення країни), півдні Перу, півночі Чилі та Аргентини. Частина аймара – асимільовані кечуа.

³ *Науа, науатлака* – індіанська назва спорідненої за мовою групи племен, які мешкали до іспанського завоювання на території сучасної Мексики та деяких районів Гватемали, Гондурасу, Сальвадору, Нікарагуа. Науа прийшли з південно-західних районів Північної Америки. Вони поді-

лялися на дві великі підгрупи: науат у Центральній Америці та науатль (тепанеки, аколупа, чалька, тлашкальтеки, ацтеки та ін.) у Мексиці. Частина науа згодом втратили свої мови, іспанізувавшись; інші говорять ацтекською мовою. У сучасній науковій літературі побутує умовне вживання терміну «науа» як спільної назви згаданих вище племен та «науатль» для позначення сукупності їх мов.

Література

1. *Александренков Э. Г.* Индейцы Антильских островов до европейского завоевания. – М., 1976.
2. *Александренков Э. Г.* Этнография стран Латинской Америки в работах советских этнографов // Советская латиноамериканистика после победы Кубинской революции. – М., 1981.
3. *Александренков Э. Г.* Статья кубинцем: Проблемы формирования этнического самосознания. – М., 1998.
4. *Александренков Э. Г.* Присвоение элементов культуры (на примере колониальной Кубы) // Население Нового Света: проблемы формирования и социокультурного развития. – М., 1999.
5. *Александренков Э. Г.* Что интересовало российских этнографов в Латинской Америке? // ЭО. – 2009. – № 4.
6. Америка после Колумба: взаимодействие двух миров. – М., 1992.
7. Американские индейцы: Новые факты и интерпретации. – М., 1996.
8. *Арутюнов С. А.* Японцы в Бразилии // Расы и народы. – М., 1972.
9. Африканцы в странах Америки. Негритянский компонент в формировании наций Западного полушария. – М., 1987.
10. *Березкин Ю. Е.* Из истории древнего Перу: социальная структура мочика сквозь призму мифологии // Вестник древней истории. – 1978. – № 3.
11. *Березкин Ю. Е.* Мочика. – Л., 1983.
12. *Березкин Ю. Е.* Инки. Исторический опыт империи. – Л., 1991.
13. *Березкин Ю. Е.* Дерево изобилия: миф и его составляющие // Американские индейцы: новые факты и интерпретации. – М., 1996.
14. *Березкин Ю. Е.* Мифы заселяют Америку. Ареальное распределение фольклорных мотивов и ранние миграции в Новый Свет. – М., 2007.
15. *Берзина М. Я., Богина Ш. А., Дридзо А. Д., Хорошаева И. Ф.* Этнические процессы в Америке // Этнические процессы в современном мире. – М., 1987.
16. *Бородатова А. А.* Прорицатели и жрецы у древних майя // СЭ. – 1984. – № 1.
17. *Бородатова А. А.* Изображения на керамике майя как историко-этнографический источник // Исторические судьбы американских индейцев. – М., 1985.
18. *Бородатова А. А.* Танец в центре мира (заметки о графитти Тикаля) // Американские индейцы: новые факты и интерпретации. – М., 1996.
19. *Бородатова А. А.* Игры богов и людей: Этносемиотический анализ иконографии древних майя. – М., 1998.
20. *Бородатова А. А., Кожановская И. Ж.* Протосистема родства майя: Попытка реконструкции // Алгебра родства. Родство, системы родства, системы терминов родства. – СПб., 1995.
21. Власть в аборигенной Америке. – М., 2006.
22. *Гайдук В. С.* Этнические процессы у индейцев Атлантического побережья Никарагуа // Современные этнические процессы. – М., 1975.
23. *Гайдук В. С.* Вопросы формирования никарагуанской нации: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1978.
24. *Грибанов П. В.* Место коренного населения в полиэтнической общности Гайаны // Исторические судьбы американских индейцев. – М., 1985.
25. *Грибанов П. В.* Этносоциальные процессы в Гайане и Белизе (полиэтнических странах Карибского региона). – М., 1993.
26. *Грибанов П. В.* Этнические процессы в Мексике // ЭО. – 1996. – № 5.
27. *Григулевич И. Р.* Культурная революция на Кубе. – М., 1965.
28. *Дридзо А. Д.* Ямайские маруны. – М., 1971.
29. *Дридзо А. Д.* Этнокультурные процессы в Вест-Индии. На материале малой этнической группы. – Л., 1978.
30. *Дридзо А. Д.* Индейцы Никарагуа // Исторические судьбы американских индейцев. – М., 1985.
31. *Дридзо А. Д.* Дневник Г. Г. Манизера (1915) как источник по этнографии индейцев Бразилии // Американские индейцы: новые факты и интерпретации. – М., 1996.
32. *Дридзо А. Д.* Аргентина и Чили в путевом дневнике Ф. А. Фиельструпа // Курьер Петровской Кунсткамеры. – 1996. – Вып. 4–5.
33. *Дридзо А. Д.* Бразилия в неопубликованном дневнике Ф. А. Фиельструпа (1915 г.) // Открытие Америки продолжается. – СПб., 2001. – Вып. 3.
34. *Ершова Г. Г.* Формула возрождения // ЛА. – 1984. – № 5–6.
35. *Ершова Г. Г.* Заупокойные надписи майя // Древние системы письма. Этническая семиотика. – М., 1986.
36. *Ершова Г. Г.* Система родства майя. Опыт реконструкции. – М., 1997.
37. *Заринов И. Ю.* Поляки в Бразилии // Расы и народы. – М., 1981. – Т. 11.
38. *Заринов И. Ю.* Путь длинее века (Поляки в Бразилии). – М., 1998.
39. *Истомин А. А.* Из истории сектора народов Америки ИЭА РАН // ЭО. – 2003. – № 6.
40. Исторические судьбы американских индейцев. – М., 1985.
41. История и семиотика индейских культур Америки. – М., 2002.
42. *Калюта А. В.* Ацтеки: родство, гендер, возраст. Опыт историко-социологического исследования Мезоамериканского общества XV–XVI веков // Алгебра родства. – СПб., 2006. – Вып. 10.
43. *Кинжалов Р. В.* Книга народа киче // Пополь-Вух. Родословная владык Тотоникапана. – М.; Л., 1959.
44. *Кинжалов Р. В.* Искусство древней Америки. – М., 1962.
45. *Кинжалов Р. В.* Искусство древних майя. – Л., 1968.
46. *Кинжалов Р. В.* Культура древних майя. – Л., 1971.
47. *Кинжалов Р. В.* Этническая история древней Гватемалы // Национальные процессы в Центральной Америке и Мексике. – М., 1974.
48. *Кинжалов Р. В.* Потомки божественного ягуара. Древнее искусство и религия. – СПб., 1993.
49. *Кинжалов Р. В.* Агава в мифологии индейцев Мексики // Животные и рас-

- тения в мифоритуальных системах. – СПб., 1996.
50. Кинжалов Р. В. Письменные источники по истории и культуре древней Америки. Переводы, проблемы, задачи // История и семиотика индейских культур Америки. – М., 2002.
  51. Кнорозов Ю. В. Система письма древних майя. – М., 1955 а.
  52. Кнорозов Ю. В. «Сообщение о делах в Юкатане» Диего де Ланда как историко-этнографический очерк // Ланда Д. де. Сообщения о делах в Юкатане. – М.; Л., 1955.
  53. Кнорозов Ю. В. Письменность индейцев майя. – М.; Л., 1963.
  54. Кнорозов Ю. В. Иероглифические рукописи майя. – Л., 1975.
  55. Кнорозов Ю. В., Ершова Г. Г. Правитель и полководец из «Брода Ягуара» // ЛА. – 1982. – № 6.
  56. Кнорозов Ю. В., Ершова Г. Г. Надписи майя на керамических сосудах // Древние системы письма. Этническая семиотика. – М., 1986.
  57. Комиссаров Б. Н. Этнографические исследования академика Г. И. Лангсдорфа // СЭ. – 1975. – № 3.
  58. Котовская М. Г. Этнические процессы в Бразилии. – М., 1985.
  59. Крюков М. В. Клановые общества китайцев-иммигрантов на Кубе в первой половине XX века (к проблеме структуры и функций традиционных социальных институтов в инонациональной среде) // СЭ. – 1977. – № 2.
  60. Куба: историко-этнографические очерки. – М., 1961.
  61. Кубинская этнография. Статьи и материалы. – М., 1983.
  62. Кулакова Н. Н. Гаитийцы: формирование этноса (колониальная эпоха). – М., 1993.
  63. Лаврецкий И. Р. Боги в тропиках. – М., 1967.
  64. Лисненко Л. П. Особенности композиции некоторых фрагментов кодекса Селден II // Сб. МАЭ. – СПб., 1985. – Т. 40.
  65. Лисненко Л. П. Миштекские генеалогии: Европейские параллели и различия // Америка после Колумба: Взаимодействие двух миров. – М., 1992.
  66. Лисненко Л. П. Структура доиспанских миштекских кодексов // Открытие Америки продолжается. – СПб., 1994. – Вып. 2.
  67. Лукин Б. В. Этнографические сведения о Перу середины XIX в. в дневнике Л. И. Шренка // СЭ. – 1965. – № 1.
  68. Лукин Б. В. Из материалов русской научной экспедиции 1914–1915 гг. в Южную Америку // ЛА. – 1977. – № 1.
  69. Лукин Б. А. Истоки народнопоэтической культуры Кубы. – Л., 1988.
  70. Манизер Г. Г. Экспедиция академика Г. И. Лангсдорфа в Бразилию (1821–1828) // Под ред. и со вступ. ст. Н. Г. Шпринцин. – М., 1948.
  71. Материалы экспедиции академика Г. И. Лангсдорфа в Бразилию в 1821–1829 гг. – Л., 1973.
  72. Народы Америки. – М., 1959. – Т. 2.
  73. Нации Латинской Америки. Формирование, развитие. – М., 1964.
  74. Национальные процессы в Центральной Америке и Мексике. – М., 1974.
  75. Очерки по культурной антропологии американского города. – М., 1997.
  76. Пименов В. В. Куба глазами этнографа // ЛА. – 1981. – № 12.
  77. Ракуц Н. Я. «Corynica moralizada» Антонио де ла Каланчи как источник для изучения этнографии доиспанского и раннеколониального Перу: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2001.
  78. Семья у народов Америки. – М., 1991.
  79. Серов С. Я. Проблемы этнической истории кечуа (вторая половина XVI в.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1972.
  80. Серов С. Я. Динамика этногенетического мифа инков // Этническая история и фольклор. – М., 1977. – С. 33–61.
  81. Серов С. Я. Этнические процессы в Инкской империи и колониальном Перу // Этнические процессы в странах Южной Америки. – М., 1981.
  82. Серов С. Я. Особенности этнического развития Перу (XIX–XX вв.) // Этнические процессы в странах Южной Америки. – М., 1981.
  83. Созина С. А. Муиски. Еще одна цивилизация древней Америки. – М., 1969.
  84. Соколова И. В. Государство и индейские этносы в современной Мексике // Расы и народы. – М., 1993. – Вып. 22.
  85. Соколова И. В. Этнические процессы у индейцев Мексики // Российский этнограф. – М., 1993. – Вып. 20.
  86. Традиционная материальная культура сельского населения Кубы. – М., 2003.
  87. Файнберг Л. А. Индейцы Бразилии. Очерки социальной и этнической истории. – М., 1975.
  88. Файнберг Л. А. Судьбы коренного населения Бразилии в связи с освоением ее глубинных районов // Исторические судьбы американских индейцев. – М., 1985.
  89. Хорошаева И. Ф. Современное индейское население Мексики // ТИЭ. – М., 1960. – Т. LVIII. Американский этнографический сборник I.
  90. Хорошаева И. Ф. Этнографическое изучение Латинской Америки в СССР // Латинская Америка в советских исследованиях. Центры латиноамериканистики в СССР. – М., 1976.
  91. Хорошаева И. Ф. Основные направления этнического развития Бразилии // Этнические процессы в странах Южной Америки. – М., 1981.
  92. Шейнбаум Л. С. Аргентина. Особенности формирования и развития нации // Этнические процессы в странах Южной Америки. – М., 1981.
  93. Шейнбаум Л. С. Аргентинский этнос. Этапы формирования и развития. – М., 1984.
  94. Шпринцин Н. Г. Введение // Манизер Г. Г. Экспедиция академика Г. И. Лангсдорфа в Бразилию (1821–1828). – М., 1948.
  95. Экология Американских индейцев и эскимосов. Проблемы индеанистики. – М., 1988.
  96. Этнические процессы в странах Южной Америки. – М., 1981.
  97. Этнические процессы в странах Карибского моря. – М., 1982.
  98. Этнография кубинской провинции Матансас. – М., 1988.
  99. Якушенков С. Н. Традиционные воззрения аймара. Семиотический ряд: космос, общество, человек: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1988.
  100. Якушенков С. Н. Духовная культура аймара Перу и Боливии. – Астрахань, 1999.
  101. Якушенков С. Н. Семиотический анализ духовной культуры аймара. – Астрахань, 2001.
  102. Atlas etnográfico de Cuba // Centro de Antropología: Centro de Investigación y Desarrollo de la Cultura Cubana «Juan Marinello»: Centro de Informática y Sistemas Aplicados a la Cultura. – 1999.

Скорочення

ЛА – Латинська Америка

МДУ – Московський державний університет

РДГУ – Російський державний гуманітарний університет

СЭ – Советська етнографія

ТИЭ – Труды Інститута етнографії

ЭО – Етнографічне обозрення

Переклад Олени Таран